

Civilno društvo u sveučilišnoj nastavi

Gojko Bežovan^{*}

Jasminka Ledić^{**}

Siniša Zrinščak^{***}

UDK: 321.7.01:378.4(497.5)
Izvorni znanstveni rad (original scientific paper)
Primljeno: 12. 10. 2010.
Prihvaćeno: 18. 3. 2011.

Izlažu se rezultati empirijskog istraživanja o nastavi i istraživanjima o civilnom društvu na hrvatskim visokoškolskim ustanovama. Polazi se od analize razvoja nastave i istraživanja na zapadnim sveučilištima gdje se od kraja 1980-ih povećava interes za istraživanja i nastavu o civilnom društvu. U tranzicijskim zemljama srednje i istočne Europe istraživanja o civilnom društvu, kao i nastava na sveučilištima javljaju se početkom 1990-ih uz potporu inozemnih donatora. Teme o civilnom društvu uvode se u nastavu na visokoškolskim institucijama društvenih znanosti, a osniva-

^{*} Dr. sc. Gojko Bežovan, redoviti profesor na Katedri za socijalnu politiku Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (full professor at the Chair of Social Policy, Faculty of Law, University of Zagreb)

^{**} Dr. sc. Jasminka Ledić, redovita profesorica Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (full professor at the Department of Pedagogy, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Croatia)

^{***} Dr. sc. Siniša Zrinščak, redoviti profesor na Katedri za socijalnu politiku Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (full professor at the Chair of Social Policy, Faculty of Law, University of Zagreb)

ju se i posebni sveučilišni studiji o civilnom društvu. Istraživanja i nastava na hrvatskim visokoškolskim ustanovama uvode se sredinom 1990-ih uz inozemnu potporu. Ovaj je razvoj dosta fragmentiran i bio je sporiji nego u zemljama srednje Europe. Rezultati ankete o istraživanjima i nastavi civilnog društva na hrvatskim visokoškolskim ustanovama govore da su ove teme najzastupljenije na preddiplomskim studijima, manje su zastupljene na diplomskim, a tek su sporedne na doktorskim studijima. Poslijediplomski se specijalistički studiji značajnim dijelom bave temama civilnog društva, a neki se u cijelosti profiliraju u tom smjeru. Relativno manji broj istraživanja u cijelosti se bavi temama civilnog društva.

Ključne riječi: civilno društvo – Hrvatska, sveučilišni programi, istraživanja civilnog društva

1. Uvod

Tema civilnog društva novo je područje praktičnopolitičkoga i znanstvenog interesa u Hrvatskoj, osobito nakon pada socijalizma.¹ Civilno društvo, definirano kao »prostor između obitelji, države i društva gdje se ljudi udružuju radi promicanja zajedničkih interesa« (Bežovan, Zrinščak, 2007: 20) postalo je nezaobilaznim dionikom društvenog razvoja. Civilno društvo je sve više i predmet znanstvenog interesa, ponajprije u obliku istraživanja i znanstvenih studija. Osim toga, više provedenih istraživanja (primjerice Bežovan, Zrinščak, 2007) i rasprava u Hrvatskoj, regiji, a i u svijetu, upozorilo je na činjenicu da jedan od ključnih razvojnih poticaja u razvoju civilnog društva dolazi putem obrazovanja na sveučilišnoj razini. Stoga se postavlja pitanje je li i u kojoj mjeri civilno društvo tema u nastavi na hrvatskim sveučilištima, kao što je to slučaj u nizu zapadnih, ali i tranzicijskih zemalja. Hoće li civilno društvo u Hrvatskoj poticaj razvoju dati i kroz sveučilišnu nastavu, a ne samo kroz društvene programe njegova promicanja? Rad se usredotočuje na temu civilnoga društva u studijskim programima na hrvatskim sveučilištima, želeći istražiti je li civilno društvo

¹ Rad posvećujemo mentoru i prijatelju Robertu L. Paytonu, profesoru emeritusu filantropskih studija s Indiana University, osnivaču i prvom ravnatelju Centra za filantropiju na istom sveučilištu.

steklo status relevantne akademske teme, sagledane iz različitih disciplinarnih kutova.

Hipoteza je da su novi programi nastave vezani uz teme civilnog društva na hrvatskim sveučilištima uglavnom povezani s programima inozemne suradnje koje ostvaruju nastavnici mlađih generacija. To su više programi individualne suradnje, a manje suradnje na razini institucija. K tome, u istraživanju se provjeravala hipoteza o fragmentiranosti nastojanja za modernizacijom sveučilišne nastave i mogućim poteškoćama u okupljanju u nacionalnu mrežu istraživača u ovom području.

Najprije se analiziraju iskustva nastave i istraživanja o civilnom društvu na zapadnim sveučilištima. Potom se ostvaruje uvid u takve prakse u tranzicijskim zemljama. Tek potom izlažu se rezultati empirijskog istraživanja provedenog na hrvatskim visokoškolskim ustanovama. Veći dio podataka u istraživanju prikupljen je anketnim upitnikom.

2. Komparativna iskustva

2.1. Iskustva nastave i istraživanja o civilnom društvu na zapadnim sveučilištima

U razvijenim zemljama postoje preddiplomski, diplomski i poslijediplomski studiji te posebni sveučilišni odjeli i instituti na kojima se obrazuju stručnjaci za kompleksno područje razvoja civilnog društva. Naime, sve značajnija uloga neprofitnih organizacija učinila je ovaj sektor relevantnim područjem istraživanja i nastavnom temom na sveučilišnoj razini. Važno je napomenuti da su istraživanja i nastavni programi od početka naglašeno interdisciplinarnog karaktera.

Prvo sustavno istraživanje o radu neprofitnih organizacija započinje na Yale University poslije osnivanja Programa o neprofitnim organizacijama – PONPO 1978. Prvenstveni interes tog istraživanja bila je američka filantropija (Anheier, 2005). Anheier navodi da je sve značajnija uloga neprofitnih organizacija, na nacionalnim razinama i na globalnoj razini, učinila ovaj sektor relevantnim područjem istraživanja i nastavnom temom na sveučilišnoj razini. Ovo područje istraživanja i kao nastavni program od početka je interdisciplinarnog karaktera.

Prva konferencija o sveučilišnom obrazovanju u području neprofitnog menadžmenta održana je u SAD-u 1986. (Mirabella, Wish, 2000), poslije je

sastavljen izvještaj o akademskim i istraživačkim centrima koji tematiziraju filantropiju, volonterstvo i neprofitne aktivnosti (Hodgkinson, 1988).²

Radi promocije i umreživanja centara koji provode istraživanja i obrazovanje u području filantropije i neprofitnog sektora osnovan je u SAD-u 1991. Nonprofit Academic Centres Council – NACC. NACC je izradio smjernice za nastavu na preddiplomskim i diplomskim programima u neprofitnom vodstvu, neprofitnom sektoru i filantropiji.³

Jedno od najcjelovitijih istraživanja na temu civilnoga društva u sveučilišnoj nastavi jest ono Sveučilišta Seton Hall, SAD. Provedeno je 1995., i to o utjecaju obrazovanja u području neprofitnog menadžmenta na neprofitne organizacije u SAD-u. Ono je nastojalo odgovoriti na pitanja o sveučilišnim programima posvećenim menadžmentu neprofitnih organizacija – na kojim se odjelima sveučilišta predaju, koji se kolegiji nude te na kojim stupnjevima sveučilišnog obrazovanja (Wish, Mirabella, 1998). U drugoj se fazi 1996. istraživao utjecaj tih programa na neprofitni sektor. Pored nastave i istraživanja sveučilišta pružaju različite oblike tehničke pomoći i obrazovnih programa izravno neprofitnim organizacijama. Ključni izazov postavljen pred te programe bio je kako uspješno pripremiti studente za rad u turbulentnoj okolini neprofitnog sektora u suradnji s menadžerima i poslovnih i vladinih organizacija.

Istraživanje je prepoznalo više od 255 koledža i sveučilišta s kolegijima o neprofitnom menadžmentu. Čak 72 programa nude i kolegije za koje se ne dobiju bodovi (*noncredit*) kao što su: prikupljanje sredstava (*fundraising*); menadžment neprofitnih organizacija i vladavina (*governance*). Dodatnih je 57 programa s kolegijima za cjeloživotno obrazovanje i priređeni su za menadžere u neprofitnim organizacijama kao što su: strategijsko planiranje; upravljanje ljudskim resursima; financijski menadžment. Mnogobrojni su drugi programi na tim razinama (Wish, Mirabella, 1998). Posebna je pozornost bila posvećena koledžima i sveučilištima koji su nudili barem tri kolegija menadžmenta neprofitnih organizacija. Prepoznato je 114 koledža i sveučilišta s diplomskim programima iz tog područja širom SAD-a. Poslijediplomski programi neprofitnog menadžmenta u SAD-u interdisciplinarnog su karaktera.

² Među konferencijama koje su tematizirale sveučilišnu nastavu o civilnom društvu valja istaknuti konferenciju *Education for Civil Society*, održanu od 31. listopada do 2. studenoga 2004. u Centru za filantropiju Sveučilišta u Indiani, Indianapolis, <http://www.misp.it/english/images/stories/documenti/Indianapolis.pdf>

³ Više o aktivnostima NACC-a v. na <http://www.naccouncil.org>

Rezultati utjecaja obrazovanja iz područja neprofitnog menadžmenta na neprofitne organizacije dobiveni su raspravama u žarišnim grupama kojih su članovi bili polaznici tih programa te predstavnici drugih relevantnih dionika (Wish, Mirabella, 1998).

Tražeci »najbolje mjesto«⁴ na kojem se predaje neprofitni menadžment, autori su poduzeli kritičku analizu elemenata diplomskih programa na studijima poslovnih škola, javne uprave i socijalnog rada (Wish, Mirabella, 2000).⁵ Svaki od tih programa ima svoje specifičnosti, prednosti i nedostatke. Sve više je zahtjeva da menadžeri u neprofitnim organizacijama imaju kompetitivna znanja kako bi se u tim organizacijama upravljalo kao i u profitnom sektoru. Stoga većina anketiranih dionika vidi poslovne škole kao bolje mjesto za ta obrazovanja. Premda se na sve većem broju fakulteta sve ozbiljnije predaju vrijednosti i etika, odnosi između sektora, zagovaranje i organizacija zajednice, partnerstvo i suradnja, oni još uvijek odaju tradicionalno obrazovanje o menadžmentu koje se oslanja na iskustva iz poslovnog sektora. Autori se pozivaju na Lestera Salamona, poznatog istraživača i teoretičara u ovom području, koji drži da se neprofitni edukatori trebaju odrediti prema središnjem menadžerskom izazovu suočavanja s naporima za rješavanjem socijalnih problema koji nas danas pritišću. Salamon zagovara zajedničko obrazovanje javnih (državnih) i neprofitnih (civilno društvo) menadžera te načelo interdisciplinarnosti (Wish, Mirabella, 2000).

Istraživanjem je također ustanovljeno da se u novije vrijeme sve više osnivaju posebni studiji neprofitnih organizacija.

Na europskim je sveučilištima, prema dostupnom izvoru, registrirano 239 akademskih programa koji su u širem smislu posvećeni temama civilnog društva.⁶ Od toga se 85 programa odvija u Velikoj Britaniji, a 114 ih je iz područja ekonomije.

Druga istraživanja dokumentirala su snažan utjecaj razvoja civilnog društva na obrazovanje socijalnih radnika (Zimmeer, 2008; Badelt, 2003; Kendall, Knap, Forder, 2006). Organizacije civilnog društva u konceptu kombinirane socijalne politike igraju sve važniju ulogu i u njima posao

⁴ Pojam »najbolje mjesto« ima alegorijsko značenje – želi se prepoznati na kojim se studijima ove teme konkurentnije predaju uz veći utjecaj u društvu.

⁵ Autori su došli do rezultata da se praktički na svim studijima društvenih znanosti predaju neki od kolegija koji tematiziraju civilno društvo.

⁶ BENPHE project, <http://www.misp.it/benphe/chart.php#byarea>, posjećeno 21. prosinca 2009.

nalazi sve veći broj socijalnih radnika. U programe obrazovanja socijalnih radnika uvodi se sve više civilnodruštvenih sadržaja. Socijalna integracija podrazumijeva radnu integraciju, a socijalni se radnici s novim znanjima i vještinama javljaju kao pokretači socijalnog poduzetništva (Bodo, Evers, Schulz, 2004).

Novije istraživanje o predavanjima i istraživanjima u području filantropije u Europi (Carrington, 2009) poduzeto je da bi se stvorila infrastruktura znanja i okvir za omogućivanje učenja i poticanje kritičkog mišljenja o sektoru istraživanjem utemeljenim na činjenicama, a to bi trebalo unaprijediti praksu filantropije. Istraživanje je prepoznalo 115 sveučilišta u Europi koja istražuju ili drže nastavu koja je relevantna za filantropiju. Pokazuje se da uspješna filantropija počiva na primjeni znanja stečenog: iskustvom, vlastitim i onim sebi sličnih, iz istraživanja, iz nastave, iz naučenih lekcija te iz povijesti i tekuće prakse. Carrington zaključuje da će potencijalni donatori biti aktivniji i učinkoviti filantropi ako mogu vidjeti i biti upoznati s evidencijom društvenih vrijednosti i utjecajem drugih filantropa koji su neovisno istraženi i dokumentirani tado da budu korisni praktičarima. Istraživački sveučilišni programi su različiti i tematiziraju: darivanja i motivaciju za darivanjem, povijesni razvoj filantropije, načine organizacije i korištenja filantropskih resursa; mjerenje utjecaja i evaluaciju programa te strategije ulaganja i upravljanja osnovnom imovinom zaklada. Kako su obrazovni resursi relevantni praktičarima, očekuje se da se barem na jednom sveučilištu u svakoj zemlji osnuju odsjeci za tu svrhu.⁷

Mnoga su europska sveučilišta prilikom razvoja novih *curriculumuma* glede nastave civilnog društva učila iz iskustva Centra za civilno društvo Londonske ekonomske škole (LSE).⁸ Studij civilnog društva u tom programu ima prestižnu akademsku komponentu poslijediplomskog i doktorskog studija.

U novije vrijeme dobar primjer pruža i novi, ambiciozan akademski program Centra za socijalne investicije na Sveučilištu u Heidelbergu⁹ koji je osnovao Helmut Anheier sa suradnicima. Ciljevi Centra za socijalne

⁷ Istraživanje je naručio European Foundation Centre, a na potrebu da se provede upozorio je The European Forum on Philanthropy and Research Funding, [http://www.efc.be/Networking/InterestGroupsAndFora/Research%20Forum/Pages/EuropeanForumPhilanthropyandResearchFunding\(Default\).aspx](http://www.efc.be/Networking/InterestGroupsAndFora/Research%20Forum/Pages/EuropeanForumPhilanthropyandResearchFunding(Default).aspx)

⁸ London School of Economics, Centre for Civil Society, <http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/>

⁹ Universität Heidelberg, Centre for Social Investment, <http://www.csi.uni-heidelberg.de/index.html>

investicije su poboljšati teorijsko i praktično razumijevanje socijalnih investicija, filantropije, civilnog društva i institucija socijalne ekonomije. U centru se provode istraživanja, organiziraju poslijediplomski, doktorski i drugi nastavni programi, organiziraju različiti forumi te se distribuiraju rezultati istraživanja, nastavni materijal i ostali proizvodi.

U okviru udruge *International Society for Third Sector Research* djeluje mreža doktoranada.¹⁰ Mreže doktoranada postaju sve važnije kao platforma jačanja istraživačke zajednice. Često se događa da doktorandi nemaju odgovarajuće sustavno obrazovanje o teorijama i pristupima civilnom društvu te su izolirani od razvoja u područjima djelovanja civilnog društva. Ljetne doktorske programe iz šireg tematskog okvira civilnog društva organizira sve više zapadnih sveučilišta i ona uvelike pomažu u prevladavanju spomenutih problema.

Teorijski okvir i istraživački instrumentarij u okviru projekta *CIVICUS-ov indeks civilnog društva*, kojima je glavni doprinos dao H. Anheier (2004), dali su prepoznatljiv doprinos istraživanjima i akademizaciji civilnog društva na globalnoj razini. Poslije pokusne faze tog projekta iz 2001. proveden je prvi val istraživanja,¹¹ a 2010. u tijeku je, uz inoviranu metodologiju i unaprijeđeni teorijski okvir, drugi val koji je obuhvatio 65 zemalja.¹²

Važna su i povijesna istraživanja o razvoju civilnog društva. Rezultati novijih komparativnih istraživanja filantropije promijenili su prije uvriježeno mišljenje o izvornosti američke filantropije. Naime, opsežna empirijska građa govori o američkom učenju filantropije iz europskih iskustava, a posebno iz njemačkog (Adam, ed. 2004).

Poticaji istraživanjima u ovom interdisciplinarnom području došli su u novije vrijeme i kroz projekt ustanovljenja znanosti o velikodušnosti (*Science of Generosity*) na Sveučilištu Notre Dame. Cilj tog projekta je jačanje vrijednosti koje društvo ima glede velikodušnosti, dobrovoljnog davanja novaca, altruizma, neformalne pomoći i drugih vrijednosti povezanih s velikodušnosti. Opsežnim istraživačkim projektom nastoji se bolje razumjeti uzročna povezanost društvenih mehanizama koji proizvode i sprječavaju razvoj velikodušnosti.¹³

¹⁰ International Society for the Third Sector Research, <http://www.istr.org>. Udruga izdaje prestižni akademski časopis *Voluntas*.

¹¹ Rezultati prvog vala istraživanja sažeto su prikazani u: Heinrich, 2007., te Heinrich, Fioramonti, 2008.

¹² CIVICUS, <http://www.civicus.org>

¹³ Više na: <http://generosityresearch.nd.edu/>

2.2. Iskustva u tranzicijskim zemljama

Propitivanje poučavanja i istraživanja o temama povezanim s civilnim društvom u tranzicijskim zemljama pojavljuje se tek u posljednje vrijeme. Naime, 2002. dio nastavnika, eksperata i istraživača trećeg sektora povezo se u mrežu (*The Third Sector Studies in Central and Eastern Europe International Academic Network*),¹⁴ koja je imala cilj omogućiti razmjenu iskustava i poticati istraživanje i poučavanje tema iz područja trećeg sektora u regiji. Njihovo je polazište bilo da je visoko obrazovanje bitno važno za održivost i razvoj sektora, a promocija sektora u području visokog obrazovanja ključ za bolje razumijevanje i razvoj sektora. Forum je uključivao komunikaciju više od 100 pojedinaca iz različitih zemalja srednje i istočne Europe. Objavljena je i publikacija u kojoj su tiskani doprinosi iz Poljske, Rusije, Mađarske, Hrvatske i Estonije (Kralik, ed. 2003). U većini priloga spominju se izazovi većem uključivanju tih tema u visoko obrazovanje: problem nastavnog materijala, interesa studenata i slično.

Prepoznatljivi poticaji za istraživanja i nastavu o temama civilnog društva u poljskoj akademskoj zajednici došli su sredinom 1990-ih. Pojam civilno društvo bio je previše apstraktan i neadekvatno teorijski utemeljen. To je bio poticaj istraživačima i nastavnicima na Institutu za primijenjene društvene znanosti u Varšavi da, nakon iskustva s izvođenjem seminara o civilnom društvu 2001., uvedu specijalistički program pod nazivom: socijalna politika – specijalist za pitanja nevladinih organizacija (Rymsza, 2003). Program je uključivao i praksu u organizacijama civilnog društva te ga je u prvim godinama upisivalo oko 50 studenata. Uvođenje nastavnih programa o civilnom društvu pridonijelo je modernizaciji poljskih sveučilišta koja su mogla odgovoriti na rastuće društvene izazove. Katoličko sveučilište u Lublinu dalo je tim procesima važan doprinos (Juros, 2003).

Već sredinom 1990-ih na mađarskim se sveučilištima uvode kolegiji koji tematiziraju civilno društvo (Kralik, 2003). Ured premijera potaknuo je razvoj predmeta *civilno društvo i neprofitne organizacije* te ga stavio na raspolaganje sveučilištima i veleučilištima. Njih 13 iskazalo je interes za uvođenjem tog kolegija. U okviru Mađarske akademije znanosti ustanovljena je Neprofitna istraživačka skupina koja je dala prepoznatljiv doprinos istraživanjima civilnog društva. Značajnu ulogu u poticanju istraživanja i nastave na sveučilištima imali su brojni strani donatori i zapadna sveu-

¹⁴ Mreža je bila dio projekta Third Sector Institute koji je vodio Robert L. Payton s Indiana University Center on Philanthropy, a podupirao ga je Rockefeller Brothers Fund. S gašenjem podupiranja ugasila se i mreža.

čilišta.¹⁵ U 1990-im u Mađarskoj su organizirane i mnoge međunarodne konferencije¹⁶ o civilnom društvu koje su pridonijele akademizaciji ovih tema. Kralik zaključuje da lideri u neprofitnim organizacijama ne pokazuju previše interesa za ovakvim obrazovanjem preferirajući kraće, praktične tečajeve. S druge strane, nastavni programi i nastavni materijal za studiranje veoma variraju, a njihovom bi stasanju pomogla evaluacija.

Potrebu za uvođenjem specijalizacije u neprofitnom sektoru (Kakai, 2003) identificiralo je empirijsko istraživanje u Mađarskoj te, također, potrebu za nastavnim programom o civilnom društvu u srednjim školama. Prepreka širenju sveučilišnom obrazovanju u ovom području jest i nedostatak udžbenika i testova o civilnom društvu na mađarskom jeziku.

Među sveučilišnim programima u tranzicijskim zemljama posebno mjesto ima dvogodišnji diplomski studij na Odsjeku za studije civilnog sektora na Fakultetu humanističkih znanosti Karlova sveučilišta u Pragu, osnovan 2001.¹⁷ Osnivači studija bili su posebno inspirirani programom nastave i istraživanja u Centru za civilno društvo Londonske škole za ekonomiju. Pomoć u osnivanju studija pružio je i Helmut Anheier s LSE, poslije i UCLA.¹⁸

Studij je podijeljen u tri komplementarne cjeline: teorijski pristupi i civilno društvo; ekonomija i pravo; primjenjiva znanja i vještine. Evaluacija programa studija rezultirala je inovacijama u *curriculumu*. Nastava i istraživanja su multidisciplinarni. Nastavnici na studiju objavili su više relevantnih naslova tematizirajući u širem smislu probleme razvoja civilnog društva. Odsjek sudjeluje i u međunarodnim istraživačkim projektima,¹⁹ a aktivan

¹⁵ Mađarska je uz Poljsku, Češku, Slovačku i Rumunjsku (Salamon et al., 1999) bila uključena u međunarodni komparativni longitudinalni istraživačkih projekt neprofitnog sektora koji je predvodio L. Salamon s Johns Hopkins University, Centar za studij civilnog društva (<http://www.ccss.jhu.edu/>). Projekt je uvelike pridonio akademizaciji tema o civilnom društvu u tranzicijskim zemljama.

¹⁶ Prva međunarodna konferencija *International Society for Third Sector Research* održana je u Pečuhu 1994., <http://www.istr.org/conferences/hungary/index.htm>. U Mađarskoj je održana i konferencija European Foundation Centre te konferencija CIVICUS-a.

¹⁷ Više na: <http://www.fhs.cuni.cz/kos/en/>

¹⁸ Centar za civilno društvo na UCLA akademski je centar izvrsnosti istraživanja i nastave o civilnom društvu. Na Centru je 2005. pokrenut časopis *Journal of Civil Society*, <http://www.spa.ucla.edu/ccs/>

¹⁹ Primjerice uključeni su u FP7 projekt Europske unije *Combating social exclusion among young homeless populations (CSEYHP): a comparative investigation of homeless paths among local white, local ethnic group and migrant young men and women and appropriate re-insertion methods* (u suradnji s Centre for research and studies in Sociology, MOVISIE the

je i u akademskoj razmjeni. Odsjek je dobro povezan s organizacijama civilnog društva i različitim mrežama civilnih organizacija. Od oko 180 prijavljenih kandidata na studij se upisuje njih oko 40. Polaznici koji završe ovaj studij posao nalaze u domaćim i stranim civilnim organizacijama, obrazovnim ustanovama, medijima i javnoj upravi.²⁰

Češka može biti primjerom zemlje u kojoj su rezultati istraživanja o dosezima razvoja civilnog sektora pridonijeli njegovoj legitimnosti i prosperitetu (Potůček, 2000).

Donošenje odgovarajućeg zakonskog okvira osnivanja, registracije i poslovanja neprofitnih organizacija te poreznih poticaja za njihov rad u zemljama srednje i istočne Europe bio je jedan od razvojnih prioriteta sektora tijekom 1990-ih (Salamon, et al., 1999). Istraživanja i rasprave u tom području predvodio je *International Center for Not-for-Profit Law – ICNL*.²¹ Rezultati njihova rada su brojne komparativne studije kao i poticaji za uvođenjem kolegija o neprofitnom pravu.

Zasigurno najveći doprinos razvoju civilnog društva u tranzicijskim zemljama, kao i istraživanjima u sektoru te njegovoj akademizaciji, dala je Zaklada Institut otvoreno društvo. Ta je zaklada prije imala mrežu podružnica u svim zemljama te ured u Budimpešti koji je koordinirao brojne istraživačke projekte. U novije vrijeme Zaklada potiče osnivanje i rad *think-tank* organizacija kojih misije pripadaju civilnodruštvenom području.²²

Konferencija pod nazivom *Fostering cooperation among NGOs, publishing NGO periodicals*, održana početkom 2007. u Budimpešti, dala je dobar uvid u stanje nastave, istraživanja i publikacija o civilnom društvu u zemljama srednje i istočne Europe.²³ Međutim, istaknuti su problemi kapaciteta glede poduzimanja opsežnijih komparativnih empirijskih istraživanja. Na

Netherlands centre for social development, CITIES Institute – a London Metropolitan University Research Institute te FP7 projekt *Civic Participation and Representation of Refugees and Asylum Seekers in the EU*).

²⁰ Prema mišljenju kolega koji su završili studij, prepoznatljiv je njihov utjecaj na razvoj civilnog društva u Češkoj. Takvo mišljenje dijeli u e-korespondenciji i Miroslav Pospíšil sa Sveučilišta u Brnu.

²¹ Više na: <http://www.icnl.org/>. Ta organizacija izdaje i časopis *International Journal of Not-for-Profit Law*. Njezina podružnica u Budimpešti prerasla je u *European Center for Not-for-Profit Law*, <http://www.ecnl.org/>

²² Više na http://www.soros.org/initiatives/thinktank/focus_areas/fellowships/guidelines. Zaklada je davala brojne stipendije za studijske boravke u inozemstvu te za poslijediplomske i doktorske studije u društvenim znanostima. George Soros, osnivač Zaklade, često je u tranzicijskim zemljama nailazio na velike političke otpore.

²³ Konferenciju je organizirao časopis *Civil Szemle*, <http://portal.civilszemle.hu>

sveučilištima u regiji, gotovo u svim programima društvenih studija, sve se više predaju teme koje se u širem smislu bave civilnim društvom.²⁴

Projekt *CIVICUS-ov indeks civilnog društva* također je dao višestruk doprinos širenju istraživanja i publiciranju te je time, očekivano, bio poticaj sveučilišnoj nastavi o civilnom društvu (Heinrich, ed, 2007; Heinrich, Fioramonti, eds. 2008) u tranzicijskim zemljama. CIVISUS je financirao i prvo komparativno istraživanje o razvoju dobrovoljnog sektora u postsocijalističkim zemljama, što je bio pionirski doprinos razvoju istraživanja o sektoru (Les, 1994).²⁵

Snažnijem poticaju empirijskih istraživanja u širem području civilnog društva u tranzicijskim zemljama pridonijeli su istraživački projekti koje financira EU²⁶ ili drugi donatori,²⁷ u kojima sudjeluju i istraživači iz tranzicijskih zemalja. Takvi bi projekti trebali imati ključnu ulogu u akademizaciji civilnodruštvenih tema.

2.3. Hrvatska uključenost u međunarodne programe

Prioriteti razvoja civilnog društva u Hrvatskoj 1990-ih bili su vezani za probleme rata, prognaničke i izbjegličke krize. Hrvatska akademska zajednica propustila je ponude aktivnog sudjelovanja u spomenutom programu Johns Hopkins University.²⁸

²⁴ Prema očitovanju sudionika konferencije, poticaji za uvođenje novih civilnodruštvenih kolegija te kvalitativno unapređenje postojećih povezani su sa studijskim putovanjima na zapadna sveučilišta.

²⁵ U 1990-im na djelu je pojmovni pluralizam u opisivanju onog što znači pojam civilno društvo. Pod američkim utjecajem koristi se pojam neprofitni i treći sektor, britanski utjecaj se prepoznaje u korištenju izrazom dobrovoljni sektor (*voluntary sector*), a eksperti međunarodnih razvojnih agencija koriste se pojmom nevladine organizacije.

²⁶ Dobar primjer takvog projekta je *CINEFOGO – Civil Society and New Forms of Governance in Europe – the Making of European Citizenship*, <http://www.cinefogo.org>

²⁷ Rober Bosh Foundation financirao je opsežno komparativno istraživanje o razvoju civilnog društva u Njemačkoj, Austriji, Poljskoj, Češkoj, Slovačkoj i Mađarskoj. Rezultat tog istraživanja je opsežan udžbenik namijenjen studentima društvenih znanosti, praktičarima i široj javnosti: Zimmer, Priller, 2004. Ovaj je projekt upozorio na problem dominacije anglo-američkog pristupa u inozemnim programima pomoći u razvoju civilnog društva koji je veoma često bio neprikladan lokalnoj tradiciji i kulturi.

²⁸ Prema svjedočenju kolega iz zemalja srednje Europe, poziv koje je uputilo ovo sveučilište jednoj hrvatskoj visokoškolskoj ustanovi naišao je na zatvorena vrata.

Prvo empirijsko istraživanje o osnivanju i djelovanju humanitarnih organizacija, dakle organizacija civilnog društva, u Hrvatskoj provedeno je uz inozemnu pomoć (Bežovan, 1995).²⁹ Mogućnosti i teškoće razvoja nevladinih organizacija u Hrvatskoj analiziraju Despot-Lučanin i Coury (1995) na primjeru jedne dobrotvorne udruge. Prvo komparativno istraživanje razvoja nevladinih organizacija, ulaganja sredstava i socijalnog blagostanja u Hrvatskoj i Sloveniji provode Stubbs i Sertić (1996). Poduzetnost američke profesorice J. Coury u istraživanjima razvoja socijalnih usluga koje pružaju neprofitne organizacije urodila je prvim hrvatskim istraživanjem u tom području (Bežovan, Coury, Despot-Lučanin, 1998).³⁰ Istraživanje o volonterstvu J. Ledić (2001) bilo je poticaj za rasprave o fenomenu koji u bitnom obilježava dosege razvijenosti civilnog društva.

Podaci J. Ledić (2003), kao članice spomenute mreže *The Third Sector Studies in Central and Eastern Europe International Academic Network*, govore da su istraživanja o civilnom društvu, kao i nastava na hrvatskim sveučilištima, slabije razvijeni nego u Poljskoj i Mađarskoj. Od 916 programa i projekata koje je financirala Vlada u razdoblju 1996.–1998. samo se jedan projekt bavio i temom neprofitnog sektora. Prepreku širenju obrazovnih programa civilnog društva Ledić vidi i u fragmentiranoj organizaciji nastave gdje studenti s dugih fakulteta u okviru istog sveučilišta ne mogu upisati kolegije na drugim fakultetima.

Poticaji i financijska pomoć iz inozemstva bili su ključni čimbenici u nastanku prvog poslijediplomskog studija iz područja civilnog društva. Na Teološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, uz financijsku pomoć Njemačkog Caritasa, ustanovljen je poslijediplomski specijalistički studij *Management neprofitnih organizacija i socijalno zagovaranje*. U prvoj generaciji studenata upisanoj 2004. bila su 43 studenta. Međutim, studij nije nastao s radom te druga generacija, usprkos najavama, nije bila upisana. Program studija bio je interdisciplinarnog karaktera i u njegovoj su provedbi sudjelovali uglavnom nastavnici sa Sveučilišta u Zagrebu.

Uključenost Hrvatske u međunarodni komparativni projekt *CIVICUS-ov indeks civilnog društva* rezultirao je publikacijama o civilnom društvu (Be-

²⁹ Istraživanje je podupro program *Eastern European Initiative – Center on Philanthropy Indiana University*.

³⁰ Za razliku od drugih zemlja srednje Europe, za probleme razvoja civilnog društva u Hrvatskoj slab su interes pokazivali zapadni akademski krugovi. Doprinos profesorice Joanne M. Coury, State University New York at Buffalo, kao istraživača, gostujućeg predavača, poticatelja i namicatelja sredstava za istraživačke projekte o civilnom društvu, organizatora konferencija i rasprava te zagovornika razvoja civilnog društva zaslužuje posebnu pozornost.

žovan, 2004; Bežovan, Zrinščak, 2007) koje uz odgovarajući teorijski okvir aktualiziraju postignuća i izazove razvoja civilnog društva u Hrvatskoj. Te publikacije mogu poslužiti kao literatura za nastavu na visokoškolskoj razini. Razvoj civilnog društva u Hrvatskoj analizira se i komparativno s tranzicijskim zemljama uključenim u *CIVICUS-ov indeks civilnog društva*. Participativni proces prikupljanja podataka (žarišne grupe i nacionalne radionice) te akcijski karakter istraživanja usmjerenog na definiranje ključnih postignuća i prepreka ostvarili su izvjestan utjecaj na organizacije civilnog društva i na druge dionike, prije svega državne organizacije i gospodarski sektor.³¹

3. Hrvatska iskustva – rezultati istraživanja

Koliko nam je poznato, do sada nisu poduzimana istraživanja o nastavi i istraživanjima civilnodruštvenih tema na hrvatskim sveučilištima. Tematsko područje civilnog društva u istraživanju široko je postavljeno te obuhvaća različite discipline društvenih znanosti i različite pristupe u istraživanju tog društvenog fenomena.

Pod time razumijemo: teorije i teoretičare civilnog društva; osnivanje i djelovanje udruga, zaklada; privatnih ustanova; neprofitno pravo; porezni status neprofitnih organizacija; računovodstvo neprofitnih organizacija; slobodu udruživanja; ljudska prava; samoorganizaciju građana; ulogu organizacija civilnog društva u javnim politikama; civilno društvo i demokratizaciju; neprofitne organizacije kao pružatelje usluga; civilno društvo kao zagovornika prava; volontiranje; civilno društvo u medijima; građanske vrline; socijalni kapital; doniranje; društvenu odgovornost gospodarstva; socijalni marketing; socijalnu ekonomiju; socijalno poduzetništvo; menadžment u neprofitnim organizacijama; crkvu i civilno društvo, i slično.

3.1. Ciljevi i metodologija istraživanja

Istraživanje je trebalo prikupiti informacije o nastavi i istraživanjima o civilnom društvu u Hrvatskoj. K tome, tijekom projekta nastojalo se zain-

³¹ Sada je u završnoj fazi drugi val tog istraživanja u kojem sudjeluje Hrvatska, a nacionalni koordinator je CERANEO – Centar za razvoj neprofitnih organizacija, više vidjeti na: <http://www.ceraneo.hr>.

teresirane pridobiti na suradnju te formirati posebnu skupinu zainteresiranih za uvođenje nastavnih sadržaja iz područja razvoja civilnog društva. Dio projekta bila je i izrada nastavnog programa *opće prakse* za obvezne i izborne kolegije te posebne tematske cjeline o civilnom društvu u sklopu drugih kolegija na sveučilišnoj razini.

U okviru istraživanja glavnina podataka prikupljena je anketnim upitnikom koji je prethodno bio testiran. Na mrežnim stranicama različitih visokoškolskih ustanova, uglavnom društveno-humanističkih, identificirani su sadržaji odgovarajućih kolegija koji se bave civilnim društvom. Obavljene su i šire konzultacije s kolegama za koje se znalo da predaju teme o civilnom društvu. Od njih su dobivene korisne informacije o drugim kolegama koji dijelom obrađuju teme iz civilnog društva. Potom se stupilo u vezu s nositeljima tih kolegija te su zamoljeni da popune e-anketu. Ukupno je prikupljeno 27 ispunjenih upitnika.³²

3.2. Civilno društvo u sveučilišnoj nastavi

Sveučilišni su nastavnici pitani o predavanju tematskih cjelina o civilnom društvu na preddiplomskom, diplomskom, poslijediplomskom i doktorском studiju da bi se utvrdilo postoje li posebni obvezni ili izborni kolegiji odnosno predaje li se nešto o civilnom društvu unutar kolegija koji ga ne tematiziraju isključivo. Također se tražilo da napišu nazive dotičnih kolegija. Ispitanici su mogli optirati i za odgovor kako im nije poznato da se bilo što o civilnom društvu predaje.

³² Na upitnik su odgovorili: Nikša Alfirević, Ekonomski fakultet u Splitu; Stjepan Balošan, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu; Sanja Barić, Pravni fakultet u Rijeci; Gojko Bežovan, Pravni fakultet u Zagrebu; Slobodan Bjelajac, Filozofski fakultet u Splitu; Nada Bodiroga-Vukobrat, Pravni fakultet u Rijeci; Vesna Brčić-Stipčević, Ekonomski fakultet u Zagrebu; Marina Dabić, Ekonomski fakultet u Zagrebu; Nenad Fanuko, Filozofski fakultet u Rijeci; Željka Jelavić, Odjel za sociologiju Sveučilišta u Zadru; Biljana Kašić, Odjel za sociologiju Sveučilišta u Zadru; Denisa Krbec, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za ekonomiju i turizam »Dr. Mijo Marković«; Kristijan Krkač, Zagrebačka škola ekonomije i managementa; Dražen Lalić, Fakultet političkih znanosti; Zvonimir Lauc, Pravni fakultet u Osijeku; Anči Leburić, Filozofski fakultet u Splitu; Jasminka Ledić, Filozofski fakultet u Rijeci; Mirna Leko Šimić, Ekonomski fakultet u Osijeku; Silva Mežnarić, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet i Institut za migracije i narodnosti Zagreb; Mislav Ante Omazić, Ekonomski fakultet u Zagrebu; Jurica Pavičić, Ekonomski fakultet u Zagrebu; Nenad Smokrović, Ekonomski fakultet u Rijeci; Vedrana Spajić-Vrkaš, Filozofski fakultet u Zagrebu; Antun Šundalić, Ekonomski fakultet u Osijeku; Inga Tomić-Koludrović, Odjel za sociologiju Sveučilišta u Zadru; Vesna Vašiček, Ekonomski fakultet u Zagrebu; Siniša Zrinščak, Pravni fakultet u Zagrebu.

3.2.1. Prediplomski studiji

Na preddiplomskim studijima svega u pet slučajeva postoje obvezni kolegiji u okviru kojih se s naglašenom zastupljenošću predaju teme o civilnom društvu. Riječ je o kolegijima: *kultura civilnog društva; odgoj i obrazovanje za civilno društvo; sociologija politike; ekonomska sociologija; organizacijska kultura i komuniciranje*. Međutim, prema detaljnijem uvidu u pojedine kolegije čini se da samo dva prva uistinu pretežito tematiziraju civilno društvo.

Izborni kolegiji su brojniji i predaju se na deset visokoškolskih ustanova pod naslovima: *civilno društvo; socijalna politika; civilno društvo i javna uprava; feminističke teorije; marketing neprofitnih organizacija; menadžment neprofitnih organizacija; neprofitni marketing; pravo neprofitnih organizacija; pravo Vijeća Europe; pravo lokalne samouprave; računovodstvo neprofitnih organizacija*. Među izbornim kolegijima ipak dominiraju oni koji pretežito tematiziraju civilnodruštvene sadržaje.

Očekivati je da se u okviru većeg broja kolegija predaju tematske cjeline o civilnom društvu. Naslovi tih kolegija su sljedeći: *kritičke teorije obrazovanja; društvena struktura i sociologija; antropologija i psihologija menadžmenta; etnički, nacionalni i rasni identiteti; spolni i rodni identiteti; klasni identiteti; management organizacijskog ponašanja; marketing; opći menadžment – predaju se tematske cjeline o menadžmentu neprofitnih organizacija i socijalnoj odgovornosti menadžera; osnove socijalne politike; europska socijalna politika; socijalna politika Hrvatske; osnove sociologije; klasične sociološke teorije; sociologija religije; kvalitativne metode istraživanja; osnove ustavnog prava; međunarodno pravo; poduzetništvo – socijalno poduzetništvo; sociologija; sociologija hrvatskog društva; uvod u političku znanost; sociologija kulture; sociologija obitelji; ustavno pravo; uvod u filozofiju; poslovna etika; novinarstvo*.

Dakle, na preddiplomskim studijima, kada je riječ o temama o civilnom društvu, ipak dominiraju izborni kolegiji. Ima li se na umu konkurentnost pojedinih tema i često puta velik broj obveznih kolegija na preddiplomskim studijima, teško je očekivati da će veći broj izbornih kolegija steći uskoro status obveznih. Jedan ispitanik taj problem stavlja u kontekst aktualne reforme: »Dobro ste upoznati s teškoćama provedbe Bolonjskog procesa na fakultetima. Svi žele održati svoje kolegije, a zbog preopterećenosti studenata brzinom i sadržajima studiranja teško je naći prostora za nove kolegije.« Na sveučilištima je očito proces inoviranja nastave uvođenjem novih kolegija birokratiziran i dugotrajan postupak.

3.2.2. *Diplomski studiji*

Očekivalo bi se da na pojedinim diplomskim studijima u društvenim znanostima koji su više profilirani bude više prostora za civilnodruštvene teme. U dva obvezna kolegija koji se percipiraju kao pretežito civilnodruštveni: *upravljanje ljudskim resursima u kulturi* i *organizacijska kultura* ne čini se pak da ima previše sadržaja koji su tema ovog istraživanja.

Na diplomskim je studijima veći broj izbornih kolegija: *civilno društvo i socijalna politika; civilno društvo; financijsko upravljanje i računovodstvo organizacija u neprofitnom sektoru; javne službe; kršćani i civilno društvo; odgoj i obrazovanje za civilno društvo; pravo neprofitnih organizacija; društvena odgovornost poduzeća; pravo Vijeća Europe; pravo lokalne i regionalne samouprave i zaštita potrošača*. U okviru ponuđenih izbornih kolegija, za razliku od onih na preddiplomskom studiju, prepoznaje se izvjesna usmjerenost na teme civilnog društva.

Na diplomskim se studijima teme civilnog društva parcijalno predaju u okviru kolegija: *interkulturalizam i obrazovanje; europsko obrazovanje; obrazovanje za ljudska prava i građanstvo; društvena odgovornost poduzeća, socijalna politika; postmoderno društvo; istraživanja mladih; socijalna politika i socijalni razvoj; komparativna socijalna politika; socijalni marketing; socijalni nauk Crkve; sociologija politike; etika i globalizacija; ustavno pravo; Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava; teorija prava i države i međunarodno javno pravo*.

Osam ispitanika izričito je navelo da im nije poznato da se bilo što o civilnom društvu predaje na diplomskim studijima na njihovu fakultetu.

3.2.3. *Poslijediplomski specijalistički studiji*

Glede nastave na poslijediplomskim specijalističkim studijima tematske cjeline o civilnom društvu također su zastupljene. Poslijediplomski studij *marketinga neprofitnih organizacija*³³ gotovo je u cijelosti posvećen temi civilnog društva i javnog sektora. Pod obveznim kolegijima na ovom studiju navode se: *upravljanje marketingom neprofitnih organizacija; marketinška istraživanja u neprofitnim organizacijama; marketinška komunikacija u neprofitnim organizacijama; odnosi s javnostima neprofitnih organizacija*. Pored ovog studija navode se kolegiji *ljudski resursi i društvo znanja; upravljanje*

³³ Više na: <http://www.efzg.hr/default.aspx?id=7631>

neprofitnim organizacijama te kolegij lokalna i regionalna samouprava i društveni razvoj koji bi trebali pretežito tematizirati civilnodruštvene sadržaje.

Krug izbornih kolegija na poslijediplomskim studijima nešto je veći: civilno društvo i socijalna politika; civilno društvo i javna uprava; civilno društvo i sudjelovanje građana; neprofitne organizacije, političke stranke i pokreti; organizacijska kultura; okruženje marketinga neprofitnih organizacija; upravljanje i vođenje neprofitnih organizacija; marketing odnosa u neprofitnim organizacijama; pravno okruženje i djelovanje neprofitnih organizacija; civilno društvo i društvena odgovornost poduzeća; partnerstva profitnih i neprofitnih organizacija; financijsko upravljanje i računovodstvo neprofitnih organizacija; kvaliteta i unapređenje djelovanja neprofitnih organizacija; poduzetništvo u neprofitnim organizacijama i pravo neprofitnih organizacija.

Na poslijediplomskim kolegijima kao tematska cjelina civilno se društvo predaje u okviru kolegija: *europsko javno pravo; europsko radno i socijalno pravo; javni sektor u lokalnim i regionalnim zajednicama; tehnologija odlučivanja u lokalnim i regionalnim zajednicama; osnovne teme socijalne etike; sustavi socijalne politike; poslovna etika za financije i bankarstvo te poslovna etika za menadžere.*

U sklopu eksperimentalnog programa Istraživačko-obrazovnog centra za ljudska prava i demokratsko građanstvo na Filozofskom fakultetu u Zagrebu – *Obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo – 2005.–2006.*, u sklopu cjeline *Praćenje, izvještavanje i zagovaranje ljudskih prava* daje se posebna dimenzija civilnodruštvenom programu na tom fakultetu.

Šest ispitanika izričito je navelo da im nije poznato da se bilo što o civilnom društvu predaje na poslijediplomskim studijima na njihovu fakultetu.

Postojanje jednog poslijediplomskog specijalističkog studija u širem civilnodruštvenom području može se smatrati važnim ulogom u razvoj sektora. Međutim, imajući u vidu iskustva iz ostalih tranzicijskih zemalja, pitanje je koliki je interes za tim studijem među zaposlenima u neprofitnom sektoru. Ima li se na umu visina školarine, umjesno je i pitanje koliki si broj zaposlenih u neprofitnom sektoru može priuštiti upis na taj studij.

Očekivalo bi se da je uspostava poslijediplomskih specijalističkih studija izvjestan odgovor na potražnju za novim znanjima i vještinama. Programi takvih studija trebali bi biti usklađeni s izvjesnim praktičnim potrebama zaposlenih u sektoru. Međutim, s obzirom na razinu razvijenosti hrvatskog civilnog sektora, teško je očekivati jasno profiliranu potražnju za obrazovanjem na poslijediplomskoj specijalističkoj razini.

U Hrvatskoj od kraja 1990-ih postoji određena ponuda radionica i seminara za osposobljavanje zaposlenih u organizacijama civilnog društva. Za

tu svrhu priređeni su i priručnici te postoji nekoliko organizacija kojima je pružanje takvih usluga važan dio njihovih misija. Velika je vjerojatnost da su među zaposlenima u organizacijama civilnog društva te usluge neformalnog obrazovanja konkurentnije u odnosu na ponudu³⁴ iz akademske zajednice.

3.2.4. Doktorski studiji

U okviru doktorskih studija manji je broj kolegija koji tematiziraju civilno društvo, a i nema obveznog kolegija koji se pretežitom bavi civilnim društvom. Od izbornih kolegija tu su: *civilno društvo i socijalna politika* te *civilno društvo i javna uprava*. Civilno se društvo dijelom tematizira i u okviru kolegija: *osnovne teme socijalne etike; sustavi socijalne politike*, a u okviru dokorskog studija interkulture pedagogije navodi se da se teme civilnog društva predaju u nekoliko tematskih cjelina.

Jedanaest ispitanika izričito je navelo da im nije poznato da se bilo što o civilnom društvu predaje na doktorskim studijima na njihovu fakultetu.

Polaznici doktorskih studija koji se više zanimaju za teme civilnog društva odnosno oni koji bi o temi civilnog društva trebali napraviti završni – doktorski rad očito su upućeni na ljetne škole i doktorske radionice o kojima je bilo riječi.

3.3. Kada su teme o civilnom društvu uvedene u sveučilišnu nastavu?

Civilnodruštvene teme na hrvatskim visokoškolskim ustanovama uvodile su se sredinom 1990-ih, a to je bilo povezano s utjecajima koji su dolazili iz inozemstva.³⁵ Prvi program uveden je 1993. te je do kraja 1999. osam nastavnika uvelo takve obrazovne sadržaje. Od 2000. godine 19 je nastavnika uvelo različite sadržaje o civilnom društvu. Dakle, tek u novije vrije-

³⁴ U Hrvatskoj je od 2002. aktivna udruga Trenerski forum – TREF, mreža trenera i trenerica neprofitnog sektora. Ta je udruga izdala nekoliko priručnika i organizirala relevantne treninge za unapređenje kvalitete rada trenera. Od 2010. zbog manjka interesa članova prestala je s radom, iako udruga funkcionira kao neformalna mreža, <http://www.trenerski-forum.hr/hr>

³⁵ Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih u Hrvatskoj, za razliku od Slovenije, postoji dvojba o prevođenju pojma *civil society*. Dio stručnjaka prevodi taj pojam kao *građansko društvo*. Hrvatske stranke, ponovo za razliku od slovenskih, u izbornim programima 1990. uopće ne spominju pojam *civilno društvo* (Bežovan, 2004).

me povećava se broj fakulteta na kojima se, u različitom opsegu, u nastavu uvode tematske cjeline o civilnom društvu.

U usporedbi s Mađarskom i Poljskom, civilnodruštveni sadržaji na hrvatskim sveučilištima uvode se kasnije te u relativno manjem broju.

3.4. Broj studenata koji pohađaju nastavu o civilnom društvu

Ispitanici su procjenjivali koliki broj studenata kod njih sluša obvezne i izborne kolegije o civilnom društvu te posebne tematske cjeline na spomenutim razinama studija. Prema dobivenim podacima, na preddiplomskim studijima riječ je o oko 3.000 studenata.

Na diplomskim programima taj broj je manji i iznosi oko 1.000 studenata, s tim da na nekim diplomskim studijima nastava još nije počela. Na poslijediplomskim specijalističkim studijima te sadržaje sluša oko 370 studenata, a na doktorskim oko 60 studenata. Dakle, ukupno na svim studijima tematske cjeline o civilnom društvu sluša oko 4.430 studenata.

Podaci o interesu studenata za izborne kolegije o civilnom društvu prikazani su u tablici 1. Iz perspektive nastavnika, proizlazi da su studenti zainteresirani za pohađanje izbornih kolegija koji tematiziraju civilno društvo.³⁶

Tablica 1. Interes studenata za izborne kolegije o civilnom društvu

Odgovor	Broj	Postotak
Studenti su nezainteresirani	0	0
Studenti su donekle zainteresirani	4	14,8
Interes je osrednji	8	29,6
Studenti su zainteresirani	13	48,1
Interes je velik	1	3,7
Bez odgovora	1	3,7
Ukupno	27	100

U jednom komentaru navodi se: »Čini mi se da je veoma važno pitanje na koje valja pronaći odgovor pitanje animiranja studenata za ove teme i promicanje društvenih vrijednosti.« Čini se da bi ti kolegiji po svojim sa-

³⁶ Bilo bi zanimljivo vidjeti u kojoj se mjeri poklapaju ta dva potencijalno različita kuta gledanja.

držajima imali dodatnu vrijednost u prirodi teme koju obrađuju. Međutim, nije poznat stav studenata prema ovim temama, koje su često u javnosti politizirane i stavljane u negativni kontekst povezan s društvenim sukobima.

Ispitanici u komentarima navode povećan broj studenata koji o temama civilnog društva pišu svoje diplomske (stari program) i završne radove. Istaknuta je potreba vođenja evidencije o završnim diplomskim, poslijediplomskim i doktorskim radnjama iz ovog područja.

3.5. Raspoloživost literature o civilnom društvu

Dugo vremena moguća prepreka uvođenju kolegija iz područja civilnog društva mogao je biti nedostatak literature na hrvatskom jeziku.³⁷ Na taj problem upozorio je Kralik (2003) u Mađarskoj. Procjena raspoloživosti relevantne literature na hrvatskom jeziku za teme civilnog društva, koje se predaju na fakultetu, sadržana je u tablici 2.

Tablica 2. Procjena raspoloživosti relevantne literature o civilnom društvu na hrvatskom jeziku

Odgovor	Broj	Postotak
Uopće nije raspoloživa	1	3,7
Nije baš raspoloživa	12	44,4
Raspoloživa je	13	48,1
Vrlo je raspoloživa	1	3,7
Ukupno	27	100,0

Procjene raspoložive literature prilično se razlikuju i moglo bi se zapitati jesu li anketirani odgovarajuće informirani o raspoloživosti literature, odnosno kakva je zaista raspoloživa literatura po nekim posebnim područjima. Bilo bi zanimljivo dodatno istražiti raspoloživu literaturu koja se preporučuje studentima za ispite ili za pisanje seminarskih radnji.³⁸

³⁷ Anheier (2005) navodi da je nedostatak multidisciplinarnog udžbenika posvećenog temi neprofitnih organizacija, filantropije i civilnog društva bio glavna tema prigovora studenata i profesora. To je bio očit nedostatak općeg pregleda suvremenog znanja u ovom polju. Praznina je uvelike nadoknadena njegovim udžbenikom *Nonprofit Organizations – Theory, management, policy. International Encyclopedia of Civil Society* (Anheier, Toepler, eds.) i dodatni je poticaj akademizaciji ovog interdisciplinarnog područja na globalnoj razini.

³⁸ U raspravama s kolegama iz tranzicijskih zemalja ističe se pitanje nerelevantnosti prevedene anglo-američke literature koja je temeljna građa na preddiplomskim i diplomskim

3.6. Studijski boravci u inozemstvu i suradnja s inozemstvom

Utjecaji glede razvoja civilnog društva u tranzicijskim zemljama dolazili su iz inozemstva. S tim utjecajem povezano je uvođenje sveučilišne nastave o civilnom društvu. Studijski boravci u inozemstvu često su bili poticaj za uvođenje prvih tema o civilnom društvu na sveučilištima. Na studijskom boravku u inozemstvu radi unapređenja *curriculum* u području civilnog društva, prema rezultatima ankete, bilo je tek sedmero nastavnika.

Aktivnu suradnju s nekim inozemnim fakultetom ili odsjekom na sveučilištu na kojem se predaju ili istražuju teme o civilnom društvu ima osam nastavnika. Suradnja je više kolegijalna, a manje na razini institucija.

U proteklih pet godina u radu međunarodnih skupova, konferencija, seminara, radionica na temu civilnog društva sudjelovao je 21 ispitanik. Dakle, taj oblik komunikacije, koji može pomoći širenju nastave o civilnom društvu, znatno je rašireniji od studijskih boravaka i aktivne suradnje s inozemnim kolegama.

Glede oblika suradnje navode se: gostovanja i razmjena studenata i nastavnika te zajedničko organiziranje znanstvenih skupova. Fakulteti i sveučilišta s kojima se ostvaruje suradnja jesu: Filozofski fakultet u Mariboru, Filozofski fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Sarajevu, Columbia University, Florida University, New Orleans University i Portland State University. Drugi oblici suradnje jesu: organiziranje dvaju međunarodnih znanstvenih skupova, tiskanje zbornika radova *Prekogranična i regionalna suradnja* i *Socijalno odgovorno gospodarstvo*; zajednički radovi, razmjena informacija o istraživanjima, zajednička istraživanja, posjetie i gostujuća predavanja.

Jedan ispitanik u komentarima ističe: »... tema civilno društvo obvezan je dio postdiplomskih studija koje organizira više naših sveučilišta, sa strancima, već godinama u IUC Dubrovnik. Filozofski fakultet u Zagrebu, Pravni fakultet u Zagrebu, Univerza u Ljubljani, američka sveučilišta (Wayne State i Seattle) od 1997. imaju redovni tečaj (koji omogućava stjecanje ECTS bodova) *Divided Societies* i na tu temu, u Dubrovniku. Tematiku civilnog društva prvi su u nas razvili Habermas i John Kean, u IUC-u, počev od 1981.«

Priprema se i provođenje regionalnog istraživanja (10 zemalja) o znanjima i stavovima srednjoškolaca o ljudskim pravima i demokraciji, uz uključenje dimenzije civilnog društva.

programima. Drži se da nastavna građa ima odgovarajuću relevantnost ako se u njoj iznose rezultati domaćih istraživanja i primjeri koje studenti mogu prepoznati u svojoj okolini.

Suradnja sa sveučilištima u susjednim zemljama često nije prioritetom, premda bi se iz takve suradnje, imajući u vidu slične razvojne probleme sektora, moglo više profitirati.

3.7. Istraživanja o civilnom društvu

Istraživanja o civilnom društvu u Hrvatskoj počinju kasnije nego u zemljama srednje Europe. Prva istraživanja financiraju se iz inozemnih sredstava, a u njihovu provođenju znatan je udio inozemnih kolega.

Istraživanja o civilnom društvu (u cijelosti ili u njegovu prepoznatljivim dijelju) identificirana su u deset projekata. Devet ispitanika ne zna za takve projekte, a osam ih odgovara da takvih projekata kod njih nema. Naslovi projekata jesu: Europeizacija hrvatske lokalne i regionalne samouprave; Institucionalizacija feminizma u Hrvatskoj; Civilno društvo i kombinirana socijalna politika; Poticaj za uvođenje tema o civilnom društvu u nastavi na hrvatskim sveučilištima; Učenje za ljudska prava na sveučilištu (ispitivanje znanja i stavova studenata četvrte godine, uključuje pitanja civilnog društva); Procjena i unapređenja kapaciteta civilnog društva za pružanje socijalnih usluga; Sveučilište i vanjsko okruženje u kontekstu europskih integracijskih procesa te Volonterstvo mladih.

Istraživački su projekti ključne aktivnosti za generiranje novih znanja relevantnih za razvoj civilnog društva. To više što se inozemna znanja, a posebno prekomorska, ne mogu izravno primijeniti unutar drugačijih okolnosti. Stoga su navedeni projekti vrlo važni, oni pružaju nove uvide u izazove razvoja hrvatskog civilnog društva.³⁹

Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnoga društva (2006)⁴⁰ i Operativni plan provedbe zadanih ciljeva s mjerama, nositeljima i rokovima (2007) ne ističu korist koju bi od provedbe istraživanja i nastave o civilnom društvu na visokoškolskim ustanovama imalo samo civilno društvo.⁴¹ To bi svakako bio doprinos održivom razvoju civilnog društva i jačanju legitimne pozicije važnog dionika u razvoju društva.

³⁹ Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva u svojim programima financira i istraživanja iz područja razvoja civilnog društva. Prema kvaliteti istraživačkih izvještaja iz tog programa moglo bi se reći da su istraživački kapaciteti nekih udruga ipak skromni. O financiranim istraživanjima v. <http://zaklada.civilnodrustvo.hr>, posjećeno 21. srpnja 2009.

⁴⁰ Za izradu Nacionalne strategije bio je raspisan javni natječaj. Međutim, posao je povjeren osobama iz akademske zajednice koje za taj posao nisu bile kvalificirane. Skandal koji je tom zgodom izbio imao je negativan utjecaj na percepciju civilnog društva kod građana.

⁴¹ Više na: <http://www.uzuvrh.hr/stranica.aspx?pageID=42>

3.8. Savjetnici (konzultanti) u programima razvoja civilnog društva u Hrvatskoj

Ispitanici ili njihove kolege bili su pozivani kao savjetnici (konzultanti) u programima razvoja civilnog društva u Hrvatskoj (primjerice programi USAID-a, programi EU, programi Nacionalne zaklade za razvoj civilnoga društva) u trinaest slučajeva. Tri ispitanika o tome ne znaju, a nisu bili pozvani u jedanaest slučajeva. Ti oblici uključivanja u programe mogu biti korisni nastavnicima koji stječu iskustvo o praktičkim problemima civilnog društva.

Ispitanike i njihove kolege pozivale su organizacije civilnog društva na predavanja povezana s tematskim cjelinama koje se predaju na fakultetu u 14 slučajeva. Takvi oblici suradnje važni su za razvoj civilnog društva, a i za profiliranje relevantne nastavne građe razumljive predstavnicima našeg civilnog društva.⁴²

3.9. Moguće povećanje broja kolegija

Procjena interesa nastavnika da se na fakultetima poveća broj kolegija odnosno tematskih cjelina o civilnom društvu govori da u devet slučajeva postoji interes za uvođenje obveznih kolegija. U petnaest slučajeva postoji interes za uvođenje izbornih kolegija te interes za uvođenje tematskih cjelina u 19 slučajeva.

Dvadeset je ispitanika pokazalo interes za sudjelovanje na radionici za izradu *curriculum*a o civilnom društvu. S obzirom na to da je održavanje radionice bilo predviđeno projektom, ona je i održana u prosincu 2008., nakon što su prikupljeni i obrađeni podaci. Na njoj je razmotren nacrt nastavnog programa *opće prakse* iz kojeg bi se kolege iz različitih područja mogli koristiti odgovarajućim sadržajima. Na radionici je iskazana potreba za organizacijom rasprava o različitim temama razvoja civilnog društva, barem jednom godišnje, a raspravljalo se i o potrebi i mogućnostima uvođenja diplomskog studija iz ovog područja.

⁴² Na relativno velikom skupu Dani udruge 2008., koji je organizirao vladin Ured za udruge, na dnevnom redu bila su pitanja i izazovi razvoja civilnog društva. Među izlagačima, a i među sudionicima bilo je malo pripadnika akademske zajednice koji se bave istraživanjima civilnog društva. Ostaje ozbiljnim raspraviti o pitanju koliko akademska zajednica može pridonijeti jačanju legitimnosti razvoja civilnih inicijativa i civilnog društva.

Interes za članstvom u neformalnoj mreži koja bi promicala tematsko područje civilnog društva kao akademsku disciplinu iskazalo je dvadeset ispitanika.

3.10. Komentari o temi civilno društvo u sveučilišnoj nastavi

Komentari ispitanika o temama relevantnim za ovo istraživanje, o čemu nisu bili pitani, različiti su i uglavnom upućuju na izvyesne strateške izazove.

Lako se složiti sa stavom ispitanika da u društvu slabi interes za civilnim društvom, a da je potrebno razvijati svijest o njegovoj važnoj ulozi: »Čini mi se da u posljednje vrijeme slabi zanimanje za civilno društvo, kako među studentima/cama tako i uopće u hrvatskom društvu. Tek nekoliko aktivnih organizacija civilnoga društva, koje su i 'agresivnije' prisutne u javnosti, gotovo je privatiziralo temu civilnog društva u Hrvatskoj. Osobno smatram da je bitno kako u društvu tako i u Crkvi razvijati svijest o značenju civilnoga društva.«

Drugi ispitanik kaže da bi ovo istraživanje moglo biti longitudinalno, a moglo bi uključiti i dubinske intervju s ekspertima koji bi se klasičnim delfi metodama mogli koristiti u budućim fazama istraživanja. Ponavljanje istraživanja nakon određenog vremena i dijelom uvođenje novih metoda prikupljanja i diseminacije podataka svakako je aktualno pitanje.

Zanimljiv je i poticajan za raspravu komentar: »Smatram da bi trebalo promicati djelatnosti povezane s civilnom misijom sveučilišta, kroz sustav napredovanja afirmirati civilni angažman sveučilišnih nastavnika, osnaživati opće kompetencije studenata koji promiču civilnost kroz sveučilišnu nastavu, djelotvornije raditi na povezivanju sveučilišta i zajednice, afirmirati nastavne metode koje promiču učenje u zajednici i za zajednicu, osnažiti istraživački potencijal akademske zajednice za rad na problemima civilnog društva.« Čini se dakle da u Hrvatskoj nije osviještena civilna misija sveučilišta. Sveučilišta su prilično izolirana i slabo surađuju s lokalnim dionicima.

4. Zaključak

Pokazuje se da je rastuća uloga organizacija civilnog društva na nacionalnoj i međunarodnoj razini potaknula istraživanja i ustanovljenje no-

vih visokoškolskih obrazovnih programa o civilnom društvu na zapadnim sveučilištima. Da bi se potaknuo razvoj nekih područja, primjerice filantropije, organiziraju se akcijski usmjerena istraživanja i moderniziraju se obrazovni programi s primjerima dobre prakse.

Ti su trendovi imali i prepoznatljiv utjecaj u postsocijalističkim zemljama srednje i istočne Europe. Sveučilišni obrazovni programi u tim zemljama imaju prepoznatljiv utjecaj na nove trendove u razvoju civilnog društva.

Hrvatska u ovom području zaostaje za srednjoeuropskim zemljama, a poticaji za modernizaciju došli su iz inozemstva. U novije vrijeme na visokoškolskim ustanovama raste broj kolegija koji tematiziraju područje razvoja civilnog društva. Takvi kolegiji najčešće se predaju na ekonomskim fakultetima, a zatim u području sociologije. Nastavnici mlađe generacije najčešće su nositelji tih inicijativa.

Može se očekivati sve veći broj studenta koji će na različitim razinama studija, od preddiplomskog do doktorskog, slušati nastavu kojom se tematizira razvoj civilnog društva. Veći dio nastavnika koji predaje ove kolegije na neki je način povezan s kolegama u svijetu i u regiji. Povezanost u zemlji relativno je slaba i neformalnog je karaktera.

Upućuju li rezultati istraživanja, glede rasta ovog područja u nastavi i istraživanjima, na skor raspravu o potrebi osnivanja novog interdisciplinarnog poslijediplomskog studija iz područja civilnog društva? Definiranje misije takvog studija i predvidivih utjecaja na razvoj civilnog društva bio bi velik izazov. To bi sigurno bio doprinos održivom razvoju civilnog društva i jačanju pozicije civilnog društva kao legitimnog dionika suvremenih društvenih procesa.

Sve je veći broj domaćih istraživanja kojih rezultati produbljuju relevantna znanja o problemima i pitanjima razvoja civilnog društva. Poseban se interes posvećuje odnosu utjecaja sveučilišta na razvoj civilnog društva s posebnim naglaskom na civilnu misiju sveučilišta (Ledić, 2007).⁴³ Međusobna informiranost o tim istraživanjima postavlja se kao jedan od važnijih prioriteta. Umjesno je i pitanje koliko su rezultati tih istraživanja poznati drugim relevantnim dionicima: priređivačima javnih politika, stručnjacima u državnim i javnim službama, praktičarima, novinarima i drugima.

⁴³ Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, u kontekstu projekta *Sveučilište i vanjsko okruženje u kontekstu europskih integracijskih procesa*, u lipnju 2009. Bojana Čulum obranila je magistarski rad naslovljen *Analiza i projekcija razvoja civilne misije sveučilišta u Hrvatskoj*.

Koliko ih drugi dionici koriste i uvažavaju? Mogu li se ti rezultati bolje predstaviti inozemnoj akademskoj i stručnoj javnosti?

Budućoj mreži istraživača iz ovog područja koristila bi i razmjena informacija o sudjelovanjima u međunarodnim projektima. Mreža bi mogla ostvariti i suradnju s Nacionalnom zakladom za razvoj civilnog društva glede prioriteta istraživanja u civilnodruštvenom području. To bi mogao biti dobar put kako bi se prevladala fragmentiranost nastojanja za suvremenošću trendova istraživanja i novih obrazovnih programa.

Dubinski intervjui s nastavnicima, istraživačima, studentima i drugim dionicima bili bi korisni u inoviranju nastavnog programa kojima se u različitim područjima i različitim razmjerima podučavaju teme civilnog društva.

Novijim publikacijama prevladava se problem nedostatka literature na hrvatskom jeziku. To će pridonijeti osnivanju kolegija na fakultetima gdje oni još ne postoje. Bilo bi razložno raspraviti o ideji izdavanja tematskog broja jednog od društvenih časopisa na temu: Civilno društvo u Hrvatskoj – postignuća i izazovi.

Ustanovljivanje makar i neformalne mreže nastavnika te organizacija, jednom godišnje, okruglog stola na ovu temu dala bi doprinos razvoju civilnog društva u Hrvatskoj.

Očekivalo bi se da predstavnici ove mreže imaju svoje zagovornike u brojnim tijelima (Savjet za razvoj civilnog društva Vlade, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, i dr.) kako bi i na taj način bili što više ukorijenjeni u različite društvene strukture.

Glede daljnjih istraživanja u ovom području pred hrvatskom je akademskom zajednicom žuran zadatak akademizacije socijalne ekonomije i socijalnog poduzetništva kao, već sada, globalnog odgovora na ekonomsku krizu. Nadalje, akcijski usmjerenim istraživanjima i odgovarajućim obrazovnim programima u području filantropije pridružili bismo se europskim trendovima. Rastuća potražnja za socijalnim uslugama i očekivano smanjivanje državnih izdataka u ovom području izazovi su za snažniju ulogu civilnog društva kao zagovaratelja socijalnog razvoja, pružatelja socijalnih usluga i inovatora. Na te izazove civilno društvo neće moći odgovoriti bez odgovarajuće podrške akademske zajednice.⁴⁴

⁴⁴ Istraživanje *Poticaj za uvođenje tema o civilnom društvu u nastavi na hrvatskim sveučilištima*, koje je empirijska osnova rada, proveo je CERANEO – Centar za razvoj neprofitnih organizacija, uz potporu Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva. Istraživanje je i dio projekta *Civilno društvo i kombinirana socijalna politika* koji financijski podupire Ministarstvo

Literatura i internetske stranice

- Adam, T. (ed.) (2004) *Philanthropy, Patronage, and Civil Society – Experience from Germany, Great Britain and North America*. Bloomington: Indiana University Press
- Anheier, H. K. (2004) *Civil Society: Measurement, Evaluation and Policy*. London: Earthscan
- Anheier, H. K. (2005) *Nonprofit Organizations – Theory, Management, Policy*. London: Routledge
- Anheier, H. K., S. Toepler (eds.) (2009) *International Encyclopedia of Civil Society*. Heidelberg: Springer
- Badelt, C. (2003) *Entrepreneurship in Nonprofit Organisations: Its Role in Theory and in the Real World Nonprofit Sector*. U H. Anheier, A. Ben-Ner, *The Study of Nonprofit Enterprise: Theories and Approaches*. New York: Kluwer Academic i Plenum Publishers
- Bežovan, G. (1995) *Neprofitne organizacije i kombinirani model socijalne politike*. *Revija za socijalnu politiku* 2: 195–214
- Bežovan, G. (2004) *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Bežovan, G., S. Zrinščak (2007) *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo
- Bežovan, G., J. M. Coury, J. Despot-Lučanin (1997) *Neprofitni sektor i pružanje usluga starijima*. Zagreb: Centar za razvoj neprofitnih organizacija
- Bodo, I., A. Evers, A. Schulz (2004) *A Third Way to Employment and Integration? Social Enterprises in Europe between Workfare and Welfare*. U A. Zimer, C. Stecker (eds.) *Strategy Mix for Nonprofit Organisations – Vehicles for Social and Labour Market Integration*. New York: Kluwer Academic i Plenum Publishers
- Carrington, D. (2009) *The Application of Learning and Research to the Practice of Philanthropy*. European Philanthropy Research and Teaching Initiative. <http://www.efc.be/News/Pages/ReportexaminesstateofresearchandteachingofphilanthropyinEurope%E2%80%99.aspx>, posjećeno 26. lipnja 2010.
- Ćulum, B. (2009) *Analiza i projekcija razvoja civilne misije sveučilišta u Hrvatskoj*. Magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
- Despot-Lučanin, J., J. M. Coury (1995) *Mogućnosti i teškoće razvoja nevladinih organizacija u Hrvatskoj – prikaz slučaja jednog dobrotvornog udruženja*. *Revija za socijalnu politiku* 2: 137–144
- Heinrich, V. F. (ed.) (2007) *CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society*. Volume 1: Country Profiles. Bloomfield: Kumarian Press

znanosti, obrazovanja i športa. Rad je doradena verzija istraživačkog izvješća *Teme o civilnom društvu u nastavi na hrvatskom sveučilištima*, dostupnog na www.ceraneo.hr. Autori zahvaljuju Denisi Krbec i Jurici Pavičiću na korisnim komentarima na prethodnu verziju rada.

- Heinrich, V. F., L. Fioramonti (eds.) (2008) *CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society, Volume 2: Comparative Perspectives*. Bloomfield: Kumarian Press
- Hodgkinson, V. (1988) *Academic Centers and Research Institutes Focusing on the Study of Philanthropy, Voluntarism, and Not-for-Profit Activity: A Progress Report*. Washington: Independent Sector
- Juros, A. (2003) *Graduate Training Programme on Non-Profit Organisations in the Polish Transformation Process*. U: K. Kralik (ed.) *University and College Level Third Sector Studies in Countries of Central and Eastern Europe – Reports and Papers*. Budapest: Akademiai Nyomda Kft.
- Kakai, L. (2003) *Non-Profit Training in Hungary*. U: K. Kralik (ed.) *University and College Level Third Sector Studies in Countries of Central and Eastern Europe – Reports and Papers*. Budapest: Akademiai Nyomda Kft.
- Kendall, J., M. Knapp, J. Forder (2006) *Social Care and the Nonprofit Sector in the Western Developed World*. U: W. W. Powell, R. Steinberg (eds.) *The Nonprofit Sector – A Research Handbook*. New Haven & London: Yale University Press
- Kralik, M. (ed.) (2003) *University and College Level Third Sector Studies in Countries of Central and Eastern Europe – Reports and Papers*. Budapest: Akademiai Nyomda Kft.
- Kralik, M. (2003) *Non-Profit Related Programs in Higher Education in Hungary*. U: K. Kralik (ed.) *University and College Level Third Sector Studies in Countries of Central and Eastern Europe – Reports and Papers*. Budapest: Akademiai Nyomda Kft.
- Ledić, J. (2001) *Biti volonter/volonterka? Istraživanje uključenosti građana u civilne inicijative u zajednici kroz volonterski rad*. Rijeka: SMART
- Ledić, J. (2003) *The Third Sector Research and Teaching in Croatia: Moving forward at a Slow Pace*. U: M. Kralik (ed.) *University and College Level Third Sector Studies in Countries of Central and Eastern Europe – Reports and Papers*. Budapest: Akademiai Nyomda Kft.
- Ledić, J. (2007) *U potrazi za civilnom misijom hrvatskih sveučilišta*. U: V. Previšić, N. Šoljan, N. Hrvatić (ur.) *Pedagogija – prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja. Svezak 1*. Zagreb: Hrvatsko pedagogijsko društvo, Zbornik radova Prvog kongresa pedagoga Hrvatske, Zagreb, 19-21. rujna 2007.
- Leš, E. (1994) *The Voluntary Sector in Post-Communist East Central Europe*. Washington: CIVICUS
- Mirabella, R., N. Wish (1999) *Perceived Educational Impact of Graduate Nonprofit Degree Program Needs: Perspectives of Multiple Stakeholders*. *Nonprofit Management and Leadership* 9: 329-340
- Mirabella, R., N. Wish (2000) *The »Best Place« Debate: A Comparison of Graduate Education Programs for Nonprofit Managers*. *Public Administration Review* 60: 219–229
- Potůček, M. (2000) *The Uneasy Birth of Czech Civil Society*. *Voluntas* 11: 105–121

Rymsza, M. (2003) Teaching Third Sector Issues in Social Sciences at University Level. U: M. Kralik (ed.) University and College Level Third Sector Studies in Countries of Central and Eastern Europe – Reports and Papers. Budapest: Akademiai Nyomda Kft.

Salamon, L. M., et al. (1999) Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. Center for Civil Society Studies, MD

Stubbs, P., N. Sertić (1996) Nevladine organizacije, ulaganje sredstava i socijalno blagostanje: neke hipoteze o Hrvatskoj i Sloveniji. Revija za socijalnu politiku 3: 25–30

Wish, N., R. Mirabella (1998) Curriculum Variations in Nonprofit Management Graduate Programs. Nonprofit Management and Leadership 9: 99–109

Zimmer, A., E. Priller (eds.) (2004) Future of Civil Society – Making Central European Nonprofit-Organisations Work. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften

Zimmer, A. (2008) The Third Sector and the Policy Process in Germany. Barcelona: ISTR/EMES Conference

BENPHE project, <http://www.misp.it/benphe/chart.php#byarea>

London School of Economics, Centre for Civil Society, <http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/>

Universität Heidelberg, Centre for Social Investment, <http://www.csi.uni-heidelberg.de/index.html>

International Society for the Third Sector Research, <http://www.istr.org>

<http://zaklada.civilnodrustvo.hr>

<http://www.enrop.eu>

<http://ponpo.som.yale.edu>

<http://www.misp.it/english/images/stories/documenti/Indianapolis.pdf>

<http://www.naccouncil.org>

CIVICUS, <http://www.civicus.org>

<http://generosityresearch.nd.edu/>

<http://www.ccss.jhu.edu/>

<http://www.fhs.cuni.cz/kos/en/>

<http://www.spa.ucla.edu/ccs/>

<http://www.ecnl.org/>

http://www.soros.org/initiatives/thinktank/focus_areas/fellowships/guidelines

<http://portal.civilszemle.hu>
<http://portal.civilszemle.hu>
<http://www.ceraneo.hr>
<http://www.efzg.hr/default.aspx?id=7631>
<http://www.trenerski-forum.hr/hr>
<http://www.uzuvrh.hr/stranica.aspx?pageID=42>

CIVIL SOCIETY IN UNIVERSITY COURSES

Summary

The paper presents the results of an empirical research on the courses and research related to civil society at Croatian high education institutions. In the first part, the paper deals with the development of courses and research at Western European universities where the interest in researching and teaching civil society has increased since the end of the 1980s. In the past twenty years, international comparative research has stimulated greater academic interest in civil society at the global level. In post-socialist, transitional, countries of Central and Eastern Europe, research and university courses appeared at the beginning of the 1990s, with support of international donors. Civil society subjects were introduced at social sciences, humanities and arts, but independent university studies of civil society were established as well. Civil society curricula have a distinctive influence on the sustainable development of civil society. Research and courses at Croatian high education institutions were launched in the mid 1990s with international support. The development in Croatia has been rather fragmented and much slower than in Central Europe. Survey results related to research and courses on civil society at Croatian high education have revealed that this topic is most frequently present in BA courses, less so in MA courses and it is only marginal in PhD courses. Some post-graduate specialist studies have considerable amount of civil society themes, while others are being profiled in that direction entirely. Relatively few research efforts deal with civil society only. An increased interest of students in the topics related to civil society and increased number of courses is to be expected at Croatian high education institutions. This can contribute to sustainable development of civil society and to strengthening its position as a legitimate shareholder in contemporary social processes.

Key words: *civil society – Croatia, university programmes, research of civil society*